

Prof. Dr. Karoly Bard

*Budapeşte Üniversitesi, Kurumsal ve Hukuksal Politika Enstitüsü
Araştırma Müdürü, Budapeşte*

DOĞU AVRUPA'DA DEĞİŞİM SONRASI ANAYASA REFORMLARI

1.

Otuz dakikada anayasal gelişimlerin temel nitelikleri hakkında bir fikir vermek olanaksızdır. Bu olanaksızlık sadece bir anayasa ile düzenlenen pek çok alanın bulunmasından kaynaklanmaz; ayrıca genellikle Doğu Avrupa Devletleri adı altında anılan devletlerdeki anayasal çözüm yolları arasında son derece önemli farklılıkların bulunmasından da doğar.

Ama ilkönce Doğu Avrupa deyimi ile ne anlaşılıyor? Bunun üzerinde kısaca durulmalıdır. Bu deyimi biz bazen salt coğrafi bir bakış açısından değerlendirme eğilimindeyiz; ama Doğu Avrupa kategorisine giren devletlerin belirlenmesinde eğer objektif bir ölçüt bulmak istersek bu coğrafi nitelik pek yeterli gelmeyebilir. Örneğin ülkem Macaristan bazen Orta, bazen de Doğu Avrupa'ya ait sayılıyor ve bu karışıklık diğer ülkeler için de söz konusu.

"Doğu Avrupa" kavramı bir başka anlam da çiziyor. Bu deyim ile bir zamanlar komünist blok içinde bulunan devletler de kastediliyor.

Konuşmamı daha çok siyasal kavramlara dayandıracağım. Bu yolla da sözü geçen bölgede oluşan yeni demokrasilerdeki anayasal gelişmeler ile kendimi sınırlandıracağım. Bu gelişmeleri sözü geçen bölgedeki ülkelerin çoğu için son derece önemli buluyorum.

Açıklamalarımın bir hayli genel nitelikte bulunduğunu ve biraz da geniş kapsamlı olduğunu itiraf etmeliyim. Bunun da ilk nedeni tasvir etmeye çalışacağım özelliklere sözü geçen bölgedeki ülkelerin hepsinde veya bir bölümünde rastlanmasıdır. İkinci olarak şunu söylemek isterim: Bu niteliklerin seçiminde biraz sübjektif davrandım ve bütün sorunsalı [problematigi] kendi ülkemde edinilen deneylerin ışığı altında gözleyip anlatmaya çalıştım.

2.

İlkönce bir noktanın önemine dikkati çekmek isterim: Sözü geçen bölgedeki anayasaları, kurumları ve sorunların çözümlerini ancak anayasayı yapan güç üzerindeki etkenleri belirtirsek anlamak mümkün olur. Bu etkenlerden biri bölgedeki devletlerin komünizm öncesi döneminin yeniden kurulması ve bu yolla istikrara kavuşulması isteği için harcadıkları çabalardan kaynaklanmaktadır. Anayasalar sadece kısmen bilimsel ve dogmatik araştırmaların sonucudur ve gene onlar yalnız hukukçuların kullanılmak zorunda buldukları metinler de değildir. "Anayasalar yukarıda sayılan bu nitelikler yanında halkın kültür düzeyinin bir göstergesidir ve gene halkın bu konudaki [kültür düzeyi konusundaki] görüşünü belirtmekte bir araçtır".

Bu durumda anayasaları, ulusları komünizmden kurtarmak için kullanılan kurumlara dayandırmak yerinde olacaktır; zira bu kurumlar rejimdeki sürekliliği sağlama çabalarının başarısı için bir miras değerindedir. Bu sözler 1997 yılında kabul edilen yeni Polonya Anayasası'nın dibacesindeki ifadeyi doğruluyor. Sözü geçen metin 1989 yılında başlayan gelişmeleri yeni bir dönemeç olarak niteliyor ve Polonya'da üçüncü cumhuriyetin kurulduğunu belirtiyor. Bu arada birinci ve ikinci cumhuriyetlerle olan bağlantıya da değiniliyor. Birinci Cumhuriyet Polonya'nın 1795 yılındaki üçüncü paylaşımına kadar sürerken, İkinci Cumhuriyet Birinci Dünya Savaşı sonundan 1939 yılına kadar olan dönemi kapsamına almaktadır.

Komünizm öncesi dönemini dikkate almak ve o zamanki çözümlere yönelmek, bu devletlerin bağımsızlıklarının dışarıdan müdahaleye uğradığı tarihlere kadar geçerli olan anayasalarını tekrar işlevsel bir duruma büründürmek ile kendini en iyi biçimde gösteriyor. Örneğin Letonya'da 1922 tarihli anayasa ile kurulan devlet düzeni tekrar yürürlüğe konulmuş, buna sadece anayasal nitelikteki bir yasa ile yurttaşların ve Letonya'da oturan diğer kişilerin hak ve görevlerine ilişkin bir ek getirilmiştir.

(Bazı eleştirciler bu noktada, geleneksel düzene bağlı kalmanın yanlışlara düşmeği de getireceğini ileri sürerler. Nitekim, diğer iki Baltık devletinin yeni anayasalarında güçler ayrımı ilkesine bağlılık açıkça belirtildiği halde, Letonya Anayasası'nda bu temel bulunmamaktadır)

Polonya Anayasası'nı hazırlayanların parlamentoda çift meclis sistemini tercih etmeleri de birinci ve ikinci cumhuriyetlerdeki geleneğin yaşatılmak istenilmesiyle açıklanır. İki meclis, Sejm ve Senato eski cumhuriyetlerde de vardı (Ama her iki mecl-

lisin yetkileri günümüzün gereksinmelerine göre değiştirilmişlerdir. Sejm daha fazla yetkilere sahiptir ve en önemli devlet işlerini Senato'nun kararına gerek duymadan görmektedir. Böylece ilk cumhuriyet dönemindeki "alt" ve "üst" meclis kavramları oldukça önemli bir değişikliğe uğramış gözükmektedirler)

Hemen hemen bütün Doğu Avrupa ülkelerinde komünizm öncesine dönme, o zamanların geleneklerine sarılma denemeleri yapılmaktadır ama bazen bunlar en sonunda belirsizliğe saplanmaktadır. Örnek olarak Bulgaristan'ı alalım: Bu devlette üç model arasında bir seçim yapmaya girişildi. Bunlar parlamenter sistem ve başkanlık sistemi ile monarşiye geri dönme tercihleri idi. Macaristan'da da 1990 seçimlerinden önce kralcı partiler ortaya çıktı, ama seçimleri kazanmaları yolunda hiçbir ciddi şansları olmadı.

Gene yargı sisteminin islahı ve özellikle mahkeme örgütünün yenilenmesi konusunda komünizm öncesi dönemi pek çok ülkede model haline geldi. En güzel örnek jüri sistemi ile hakemlik kavramının yeniden canlandırıldığı Rusya'da göze çarpar.

Bu örnek gerçek kimliği kazanmak yolunda bazı kurumların yeniden canlandırılması (yeniden doğuşu) yolunu açmaktadır, bunların bir bölümü ise geçip giden zaman aralığı içinde dünyanın pek çok yerinde ortadan kalkmışlardır. Bu, benim düşünceme göre jüri sisteminde kendini çok açık gösteren bir gerçektir. Bu sistem bazı ülkelerde kaldırılmıştır ve onu hâlâ korumak yolunda direnen başka ülkelerde de önemli yetki sınırlamalarına uğramıştır.

Bazı ülkelerde yargı sistemlerindeki mevcut üç dereceli mahkeme örgütünden kısım savaş öncesi döneminden kalan dört dereceli sisteme geçilmesi yaşanmış ve bu, günümüzün demokrasilerinde sorgulanma aşamasına giren önemli sorunları birlikte getirmiştir; özellikle dava sürelerinin dayanılmaz derece uzaması veya parasal önemli darboğazlar gibi durumlar hafife alınarak görmemezlikten gelinmiştir.

Böylece Macar Parlamentosu'nun 1977'de eski yargı sistemini yeni bir derece mahkeme ile genişletmesi ve anayasayı da buna uygun olarak değiştirmesi karşısında hükümet oldukça pragmatik bir yol izleyerek bu yeni derece mahkemenin işlemlerini belli bir süre için ertelemiştir. Böyle bir tutum bir rastlantı değil, yukarıda anlatılan sıkıntıların bir sonucudur.

Şimdi genel olarak yargı gücü üzerinde bir değerlendirme yaparsak, Doğu Avrupa ülkelerindeki çözümlerin yeni siyasal seçkinlerle mahkemeleri bir ölçüde karşı karşıya getirdiği kanısına varırız.

Yeni anayasaları hazırlayanların bir yandan mahkemelerin bağımsızlığına ve yargıya başvuru olanaklarının son derece artırılmasına çok büyük bir önem verdiklerini ve bu amacın gerçekleşmesi için çalıştıklarını görürken, bir yandan da mahkemelerin komünist diktatörlüğü sırasındaki etkinliklerinin uyandırdığı belli bir güvensizlik duygusunun da dikkati çektiği anlaşılmaktadır.

Diğer iki ana devlet gücüne yeni siyasal seçkinler yerleşirken böyle bir gelişme yargının kendine özgü durumu nedeniyle söz konusu olamıyordu. Doğu Avrupa'daki ülkelerin çoğunda, yargı gücü içinde çalışanların topluca değiştirilmeleri olanaklı kılınamıyordu. Bunun bir istisnasına örnek Almanyadır-bir de anımsayabildiğim kadarı ile böyle bir toptan değiştirme Gürcistan'da gerçekleştirilebildi.

Bundan dolayı yargıda belli bir güvensizlik duygusu yaşandı. Öyle sanıyorum ki herhalde salt bu nedenden dolayı Macaristan'da bölgesel üst-yargı örgütlerinin kurulmasına ilişkin anayasa değişikliği ancak 1997 yılında sağlanabildi, halbuki bu konuda daha 1988 yılında Adalet Bakanlığı tarafından hazırlanan anayasa tasarısında gereken hükmün konulması öngörülmüş bulunmaktaydı.

Bu üst-yargı örgütleri mahkemelerin kendi kendilerini yönetmelerini sağlar ve yargıların bağımsızlığını Adalet Bakanlığı'nın veya Adalet Bakanı'nın dolaysız müdahalelerinden korur. Örgüt kendi yetki alanı içinde işveren ve işyöneten işlevlerini yerine getirir (bu görevler arasında mahkeme başkanlarının yönetsel işlemlerinin denetimi de vardır).

Örgüt kendi bütçesinin taslağını hazırlar ve bu yolla yargının gelişmesine yardımcı olur. Ayrıca işlerin malî yönlerini de yönetmeyi üzerine alarak yargıyı pek çok gereksiz işten kurtarır.

Bu arada şu noktayı da belirtmekte yarar görüyorum: Anayasa mahkemeleri büyük başarılarının bir bölümünü adli mahkemelere karşı beslenen bu güvensizlik duygusu-

na da borçludurlar. Yasama etkinliğinin anayasaya uygun olup olmadığının, "judicial review" in, bu yeni kuruma bırakılması pek çok bakımlardan kabul görmektedir. Bu kurumun oluşmasında yeni siyasal seçkinler önemli bir etki sahibi olmuşlardır. Böylece eski sistemden miras kalan yargıcılara eski görevlerinin yeniden verilmesinin sakıncaları da giderilmiş olmaktadır.

3.

Yargıdan söz ettikten sonra ikinci etkene geçebiliriz. Bu da sözü geçen bölgede anayasaların oluşumunu büyük ölçüde etkileyen, hattâ onları yaşama sokan somut siyasal ortamdır.

Şu hususu gözden uzak tutmamak gerekir: Pek çok ülkede anayasalar hazırlanırken önemli bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde tek tek anayasal organların yetkileri ve birbirleriyle ilişkileri tartışılmıştır. Bu görüşmeler "yuvarlak masa tartışmaları" biçiminde o zamanların yönetici seçkinleri ile gene o dönemin muhalifleri arasında cereyan etmiştir.

Hemen her devlette özellikle seçim sistemleri ve devlet başkanı-parlamento ilişkileri üzerinde çeşitli uyuşma önerileri görüşülmüş, bunlar arasında çelişkiler varsa giderilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalarda çözüme ulaşma o zamanların iktidar sahipleri ile muhalifler arasındaki güç dengesi veya dengesizliği ışığı altında sağlanmıştır.

Doğu Avrupa'nın pek çok ülkesinde komünistler ile reformcu komünistler arasında geçen tartışmalarda şu örnek özellikle zikredilebilir: Cumhurbaşkanı olanaklar ölçüsünde fazla yetki tanıyıp parlamento üzerinde ölçülü bir etki sağlayacak bir organ yaratmak. Bu bakımdan en çarpıcı örnek Polonya'dan verilebilir. Oradaki tartışmalar sonucunda oldukça ölçülü bir yetkiye sahip bir cumhurbaşkanlığı ihdas edildi.

Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde de komünistlerin amacı cumhurbaşkanlığı makamını olduğunca geniş yetkilerle donatmaktı. Komünistlerin o sıralarda kendi adaylarının seçimi için yüksek şansları vardı. Buna karşılık muhalefet böyle bir durumda değildi ve ayrıca bu tür bir başkan adayı çıkaracak vakitleri de yoktu. Bu nedenle o günlerin iktidar sahiplerine cumhurbaşkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçimi çekici geliyordu, çünkü böylece başkan parlamento ile eşit bir meşruluk temeline oturacaktı.

Her ülkede bulunan çözüm, oradaki iktidar ve muhalefet arasındaki güç ilişkisine göre biçimlendi. Bu ilişki de özellikle anayasanın hazırlanması sırasında ortaya çıktı. Örneğin Bulgaristan'da reformcu komünistler başkanın doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesini sağlama olanağını kabul ettirdiler. Bunun sonucu, oldukça güçlü bir başkan ve aynı zamanda parlamentoya karşı da önemli ölçüde sorumlu olan bir hükümet modelinin ortaya çıkması oldu.

Buna karşılık Macaristan'da zamanın muhalefeti cumhurbaşkanının seçim tarzının belirlenmesi için halkoyuna gidilmesi düşüncesini kabul ettirdi. Halk 1989 yılında, cumhurbaşkanının doğrudan doğruya değil serbest seçimlerle işbaşına gelecek ilk parlamento tarafından seçilmesine karar verdi.

(Geçen yıl Macar Anayasa Mahkemesi'nde, devlet başkanının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi için bir halkoylamasının yapılıp yapılamayacağı konusunda bir dava açıldı. Mahkeme bu yola ancak bir anayasa değişikliği ile gidilebileceğini, anayasa değişikliğinin ise, anayasada belirtilen normal koşullara uyularak gerçekleştirilmesi gerektiğine karar verdi. Bu nedenle başkanın halk tarafından seçilmesini sağlayan anayasa değişikliğine yol açacak halkoylaması da yapılamadı)

4.

Anayasalar bir ulusun sadece kültürel olgunluk derecesini gösteren, bu konudaki mirasını yansıtan belgeler değildir; onlar aynı zamanda ulusun umutlarını da dile getirirler. Siyasal sistem değişikliği sırasında ortaya çıkan yeni demokrasilerdeki anayasalar ulusların beklentilerini de yansıtmaktadırlar. Ama bu metinlerde aynı zamanda geleceğe yönelik belli bir güvensizlik duygusunun da sezildiği anlaşılıyor.

Siyasal sistemde örnek belirtilmiş ve ona bağlanan umutlar açığa vurulmuştur: Batı geleneğinde yer alan ve güçler ayrımına dayanan parlamenter demokrasiye ulaşma isteği ve aynı zamanda liberal bir hukuk devletinde yaşamaya gereken temel haklar konusunda her kesim birleşmişti. Ama ekonomik yaşamın anayasal çerçevesi üzerinde bazı ülkelerde belirli bir güvensizliğe yol açabilecek hükümler vardı. Bunu şöyle ifade etmek mümkündür: Gerçi bazı anayasalarda serbest piyasa ekonomisinin belli öğeleri ve koşulları sayılmış ama bu ekonomiye geçiş için gerekli atılıma yol açabilecek hükümlerden kaçınılmıştır. Bu sessizliğin nedeni bir güvensizlik duygusunda yatıyor: Yeni ekonomik sistemin nasıl bir görünümde olacağı ve bu sistemde sosyal devlet öğelerinin hangi ölçüde yer alacağı (veya mevcutların hangi ölçüde saklanacağı) hakkında açık bir düşünceye sahip olunamıyordu.

Bu güvensizlikle birlikte şu sonuçlar da gelmiştir: Sözü geçen anayasalarda sosyal alandaki haklar ile devletin hedefleri arasında açık seçik bir çizgi çekilmemiştir. Bu da anayasa mahkemelerini sözü geçen alanda kararlar vermeye yöneltmekte, ama bunlar hükümetlerin çok sınırlı kaynakları nedeniyle yerine getirilememektedirler. Mahkeme kararlarının yerine getirilememesi durumunda sadece Anayasa Mahkemesi değil, bütün anayasal sistem zedelenmektedir.

Geleceğe dönük bu belirsizlik pek çok ülkede diğerleri ile bütünleşme [integrasyon] temposunun yeterli olmaması sonucunu doğurmakta ve bundan dolayı anayasalar kesin ve katı egemenlik ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmaktadırlar. Sadece 1997 tarihli yeni Polonya Anayasası bir istisna getiriyor. Bu Anayasaya göre egemenlik hakları uluslararası [uluslarüstü !] örgütlere veya organlara devredilebilir. Ama bu esasa rağmen oldukça yeni sayılabilecek Polonya Anayasası yurttaşlarının başka devletlere yargısal nedenlerle gönderilmeleri yasağını da kesin olarak getirmiştir. Bu hayrete değer bir durumdur, zira anayasa yürürlüğe girdiği sıralarda amaçlara uygun iki Birleşmiş Milletler Mahkemesi çalışmaya başlamıştı ve üye devletler kendi yurttaşları olan-olmayan ama ülkelerinde yaşayan bütün zanlıları bu mahkemelere yollamayı yükümlenmişlerdi.

Kendi yurttaşının ülke dışına başka bir yere gönderilmesi yasağı Uluslararası Ceza Mahkemesi hakkındaki Roma Statüsünün onaylanması için bir engeldir. Belki yargılama için verilme (surrender) kavramı devletlerarasında geçerli olan suçluları geri verme kurumuna ilişkin değerli biçiminde bir yorumla bu yasak belli ölçüde giderilebilir.

Doğu Avrupa'daki yeni demokrasilerin anayasalarında dikkate çarpan bir başka özellik de devletin uluslararası yükümlülüklere uymasını en kapsamlı ve sağlam biçimde belirtmiş olmalarıdır. Bu bakımdan katı komünist uygulamasının sona erdiği de gösterişli biçimde açığa vurulmaktadır.

Komünist blok içindeki devletler pek çok uluslararası andlaşmaya da katılmışlardı. Bunlar arasında İnsan Haklarına saygıyı içeren sözleşmeler de vardı. Ama bu devletler yurttaşlarının, bu sözleşmelerde tanınan hakları ülkelerindeki yargı veya yönetim mercileri önünde ileri sürebilmelerini açık bir biçimde yasaklamışlardı.

İlk kez reform devleti olarak tanınıp saygı gören Macaristan 1988 yılında Birleşmiş Milletler Örgütüne hazırlanan Hukuksal ve Siyasal Haklar Sözleşmesine ek Protokole katılmış ve yurttaşlarının Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmaları hakkını tanımıştır.

Doğu Avrupa devletlerinin pek çoğunda anayasalar devletçe imzalanıp yayınlanan sözleşmelerin iç hukukun bir parçası olduğunu ve bir anlaşmazlık durumunda iç hukuktan önce geldiğini kabul etmişlerdir. Ama elbette bu konuda da bazı sorular var. Bu hükümlerin uygulamada ne ölçüde dikkate alındığı ve yargıçların uluslararası hukuku uygularken davranışlarını belirleyecek ölçütlerin ne olduğu gibi sorulardır bunlar. Hele iç hukuk kuralları ile uluslararası hukuk kuralları çelişiyor ise bu sorular sorun durumuna gelmekte ve nasıl çözüleceği bilinmemektedir.

Bazı anayasalarda ulusal ve uluslararası hukuk ayrımında ve her ikisi arasındaki ilişkilerin saptanılmasında dikkatli davranılmıştır. Örneğin Estonya ve Macaristan anayasalarında uluslararası hukukun çok evrensel ilkelerinin saygıya değer olmasının belirtilmesiyle yetinilmiş ve bu ilkelerin ulusal hukuk sisteminin ayrılmaz bir parçası olduğu hükme bağlanmıştır. Çek Anayasası'nda ise andlaşmalarla çizilen ve insan hakları ile temel özgürlüklere değinen uluslararası hukukun önceliği sınırlandırılmıştır.

Sözü geçen devletlerin anayasalarında uluslararası ölçütlere uygun davranıldığının bir başka kanıtı da temel hakların uluslararası andlaşmalara uygun biçimde düzenlenmiş olmasıdır. Ama bana daha önemli görünen bir başka özellik de şudur: Pek çok ülkede Anayasa Mahkemesinden normal yargı organlarına kadar hemen her aşama yargı işinde uluslararası yargısal denetim organlarının kararları dikkate alınmaktadır.

Bazı kararlarda ise uluslararası örgütlerin "yumuşak" yapıları araçlarından da yararlanılıyor. Örneğin Macaristan Anayasa Mahkemesi ceza kararnameyi yönteminin [hafif suçlarda sulh mahkemesince veya yönetim makamlarınca duruşmasız ceza yoluyla ceza verilmesi yöntemi -çeviren] anayasaya uygunluğunu Avrupa Konseyi'nin ceza yargılama yöntemlerinin basitleştirilmesi yolundaki 1987 yılındaki tavsiyesine dayanarak kabul etmiştir. Rusya Anayasa mahkemesi de siyasal görüşlerinden dolayı haklarında kovuşturma yapıp bir süre sonra ölenlerin çocuklarına uğradıkları zararlar karşılığı bir tazminat ödenmesini Birleşmiş Milletler Örgütü'nün bir kararına dayandırmıştır: "Gücü Kötüye Kullanma veya Bu Yolda İşlenen Suçlar Dolayısı ile Haksızlığa Uğrayanların [kurbanların] Haklarını Teslim Etme Yolundaki Hukuksal Yöntemler". Bu Birleşmiş Milletler kararına dayanan Rus Yüksek Mahkemesi tazminata hükmederken ayrıca sözü geçen Birleşmiş Milletler Kararındaki "haksızlığa uğrayan=kurban" kavramını hükmüne dayanak yapmıştır.

6.

Yeni demokrasilerin anayasalarında dikkati çeken bir başka özellik de anayasa mahkemelerine tanınan oldukça geniş yetkililerdir. Bu arada bazı ülkelerin Alman Modelini seçtiklerini özellikle belirtmek isterim. Anayasa mahkemelerinden verilen pek çok kararda Alman Anayasa Mahkemesi tarafından işlenip geliştirilen hukuksal düşünce biçimleri önemli rol oynamaktadır.

Yeni anayasa mahkemeleri önüne getirilen sorunlar, geçiş dönemi içinde bulunan her ülke için kendine özgü niteliklere sahip bir yapıdadır ve bu dönemin özelliklerini yansıtır. Bundan dolayıdır ki her ülkede bu sorunlar değişiktir. Buna rağmen geçiş döneminin genel bazı sorunları vardır ki bunlar bütün devletlerde ortaktır, zira hepsi aynı konularla karşı karşıyadır. Örnek olarak özelleştirme, rejim kurbanlarına veya yakınlarına ödenecek tazminatlar, güçler arasındaki yetki bölüşümü veya geçmişle hesaplaşmak gibi sorunları gösterebiliriz. Bu sorunları çözmek için verilen hükümler tahmin edileceği gibi büyük tartışmalar doğurmaktadır. Tartışmalar eleştiri biçiminde hükümet ve parlamento tarafından da geliyor. Macaristan'da bu tür eleştiriler Anayasa Mahkemesi'nin saygınlığını daha da artırmıştır. Buna karşılık Rusya'daki eleştiriler oradaki mahkemenin etkinliğini bir süre için durdurmasına yol açmıştır.

Anayasa mahkemelerinin başarıları onların halk gözündeki saygınlığını giderek yükseltmişler, başkanları büyük bir güven duygusu yaratmışlar, bu gelişme ise mahkemelerin yükünü son derece ağırlaştırmıştır, öyle ki bazı ülkelerde bu mahkemelerin yükü kaldırılamayacak dereceye erişmiştir. Pek çok ülkede anayasa mahkemelerinin hukuk devletinin kurulması ve geliştirilmesi yolunda hiç kuşkusuz temel hizmetleri olmuştur ama gelecekte nelerle karşılaşılacaktır? Şu olanak gelecek için söz konusu olabilir: Mahkemelerin işlerliğini aksatmamak için yetki ve çalışma biçimlerinde bazı değişikliklere gidilmesi düşünülebilecektir.